

K otázce historického vědomí obyvatel České republiky¹

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal

To the Issue of Historical Consciousness of Inhabitants of the Czech Republic

Abstract: This article describes the results of an initial survey which is a part of broader project of sociological research into the historical consciousness of inhabitants of the Czech Republic. Firstly, the topic is put into the context of conceptions of historical consciousness and collective memory. This is followed by an outline of the public's interests in history and its different fields, their sources of information and self-evaluation of historical knowledge. Next the article deals with the issue of Czech national history, especially how the public evaluates different historical periods and the level of pride Czech people feel about their national history. The final section addresses the problem of the historical consciousness of citizens on a more general level; it summarizes opinions on the course of the historical process, the importance of different influences on it, and also on the role which history plays in contemporary society.

Keywords: Historical consciousness, collective memory, Czech history, Czech public opinion.

Úvod

Tématem následující stati jsou historické vědomí a kolektivní paměť obyvatel České republiky. Ačkoli oba pojmy nejsou jednoznačně definovány v odborném ani společenském diskursu, obvykle odkazují ke klíčovým otázkám existence každé společnosti: k jejím kořenům, dějinám a zejména pak odrazu těchto skutečností v myslích současníků. S určitou nadsázkou lze říci, že celková podoba a atmosféra současné společnosti není pouze důsledkem sledu objektivních historických událostí, nýbrž také odrazem toho, jak se na ně dívají, jak je chápou a jak vůči nim své životy orientují lidé v dané společnosti žijící. Je proto nepochybné, že společnost, která chce poznat samu sebe, by měla reflektovat také to, jak sama pohlíží na svou historii.

To je také jedním z cílů výzkumného projektu „Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky“, který se pokouší otevřít nový pohled na problematiku vztahu lidí k dějinám a na zkoumání jejich představ o minulosti. V rámci projektu jsou kombinovaně využívány prostředky kvantitativní i kvalitativní sociologické metodologie, což - jak věříme - přináší jak možnost adekvátní orientace v dosud ne zcela probádaném prostoru daného tématu, tak příležitost pro jeho analýzu v celospolečenském měřítku. Z oblasti kvalitativní metodologie v projektu využíváme především metodu focus groups, nástrojem kvantitativní metodologie jsou dotazníkové průzkumy demoskopického charakteru.²

Vzhledem k tomu, že průběh a hlavní závěry první kvalitativní fáze³ byly již prezentovány v článku Pfeiferové a Šubrta [2009], tato stať se zaměřuje na souhrn výsledků prvního dotazníkového šetření z roku 2009. Přináší proto z hlediska tématu historického vědomí obyvatel České republiky základní deskriptivní informace o tom, jak se vůbec čeští občané o historii zajímají, jak ji hodnotí a jakou váhu jí přiřkládají ve svých nynějších životech.⁴

K pojmu historického vědomí

Ačkoli teoretické rozpracování konceptu historického vědomí není předmětem této stati a bude námětem textů využívajících širší informační báze získané řešením projektu, pro zasazení následně uváděných empirických poznatků do relevantního kontextu považujeme za důležité přiblížit alespoň základní teze a podobu diskursu v této oblasti, stejně jako naše vlastní pojetí.

Termín historické vědomí má v kontextu humanitních věd blízko ke konceptu kolektivní paměti, oba pojmy však nelze navzájem ztotožnit.⁵ Jako východisko našeho výkladu může posloužit charakteristika, již podává Jürgen Straub [2005: 48-49], který spojuje historické vědomí s historicko-narrativní konstrukcí a reprezentací historických významů v oblasti lidského myšlení. Vedle toho Peter

Seixas [2004: 10] vymezuje historické vědomí jako individuální a zároveň i kolektivní porozumění minulosti. Podle Seixase je toto porozumění ovlivňováno kognitivními a kulturními faktory, přičemž podstatné je také to, že součástí historického vědomí je historické porozumění přítomnosti a budoucnosti. Na to upozorňuje také Jörn Rüsen [2004: 66], který charakterizuje historické vědomí jako specifický orientační modus, který slouží při řešení aktuálních životních situací v přítomnosti.

V diskusích, které probíhají v českém prostředí,⁶ bývá historické vědomí obsahově charakterizováno dvěma rozdílnými způsoby. V prvním případě je chápáno jako souhrn znalostí dějin, kterými disponuje určitá skupina nebo společenství lidí. V tomto pojetí bývá někdy od historického vědomí, založeného na recepci odborných poznatků, odlišováno historické povědomí jako souhrn vědění, jež má nehistoriografický, tj. laický charakter. V druhém případě je historické vědomí chápáno širokým způsobem, jako jakýsi obecný dojem z dějin, resp. stav mysli společnosti, který je závislý na charakteru doby a má z tohoto důvodu proměnlivý charakter.

V našem přístupu vycházíme z druhého, širšího pojetí, které se nám jeví jako badatelsky nosnější. Historické vědomí chápeme nejen jako soubor znalostí, dojmů a představ o minulosti, nýbrž především jako vědomí určitých souvislostí (resp. kontinuity, diskontinuity a změny) mezi minulostí (ukládanou do kolektivní paměti), přítomností a budoucností; jako vědomí, které spoluvytváří postoje lidí k současnosti a budoucnosti. Historické vědomí je v našem pojetí „entitou“, která je utvářena díky souhře působení několika komponent. Jednou z nich je prožitá historická zkušenost (osobně prožitá, event. předávaná v interpersonálním kontaktu), další je ideologie, zejména ideologie státní, neboť státy a jejich režimy využívají historii a historickou argumentaci ke své legitimizaci. Třetí komponentou (nikoli však co do významu) je vědění produkované dějepiscectvím a historickou vědou, čtvrtou to, pro co se v sociologickém bádání vžilo označení kolektivní paměť. Uvedené komponenty přitom nepředstavují zcela disjunktní množiny, jednotlivé oblasti se vzájemně překrývají; z analytických důvodů je nicméně užitečné je vzájemně rozlišovat.⁷

Z hlediska možností a podoby empirického zkoumání daného tématu je příznačné, že prozatím neexistuje ucelená a teoreticky propracovaná koncepce historického vědomí, o kterou by bylo možné se jednoznačně opřít. To, co je v této oblasti v současné době k dispozici, je určitá sada předpokladů, které mohou v rovině empirického bádání posloužit pro formulování výzkumných otázek a pracovních hypotéz.

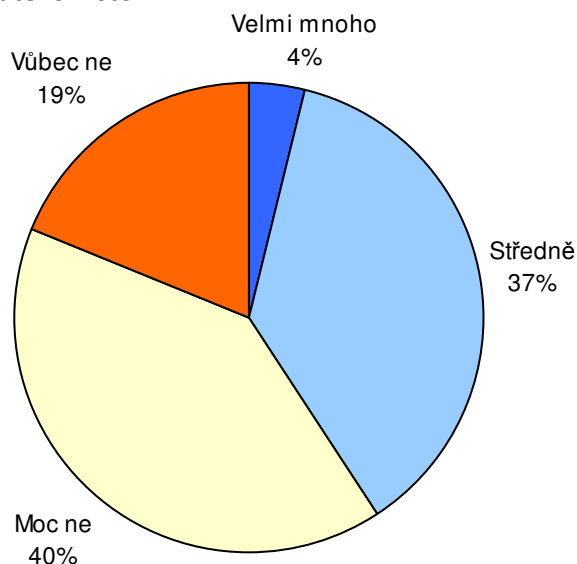
Základní předpoklad, z něhož v celém projektu nutně vycházíme, je, že historické vědomí lze chápat jako složku lidského vědění, jejíž vybrané aspekty je možné v populaci empiricky zkoumat pomocí sociologického výzkumného instrumentaria. Další čtyři předpoklady se pak již konkrétněji vztahují k obsahu empirických zkoumání: a) charakter historického vědomí podstatným způsobem souvisí se zájmy a znalostmi, kterými se lidé ve vztahu k historii vyznačují; b) součástí historického vědomí jsou určité (často poměrně vágní) představy o povaze dějinného procesu, tj. např. sil, které ho ovlivňují, a charakteru jeho průběhu, a také o vazbách mezi minulostí, přítomností a budoucností; c) významnou složkou historického vědomí je hodnotící pohled na dějiny vlastního národa či země; d) historické vědomí není nějakou invariantní entitou, nýbrž má samo historicky proměnlivý charakter, který je v prvé řadě ovlivňován obecnými společensko-politickými poměry.⁸

Základní deskriptivní informace k většině z těchto oblastí nabízejí následující kapitoly. Jejich předložením si nečiníme nárok na vysvětlení nebo zhodnocení historického vědomí obyvatel České republiky, v kontextu uvedených tezí však čtenáři mohou posloužit pro bližší představu o některých jeho aspektech a podobě.

Zájem občanů ČR o historii

Jedním z podstatných aspektů historického vědomí je míra zájmu lidí o minulost. Z tohoto důvodu nás zajímalo, jakým způsobem se zajímají o historii občané ČR, odkud o ní čerpají informace a jakou úrovní znalostí disponují.

Graf 1: Zájem obyvatel o historii⁹

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

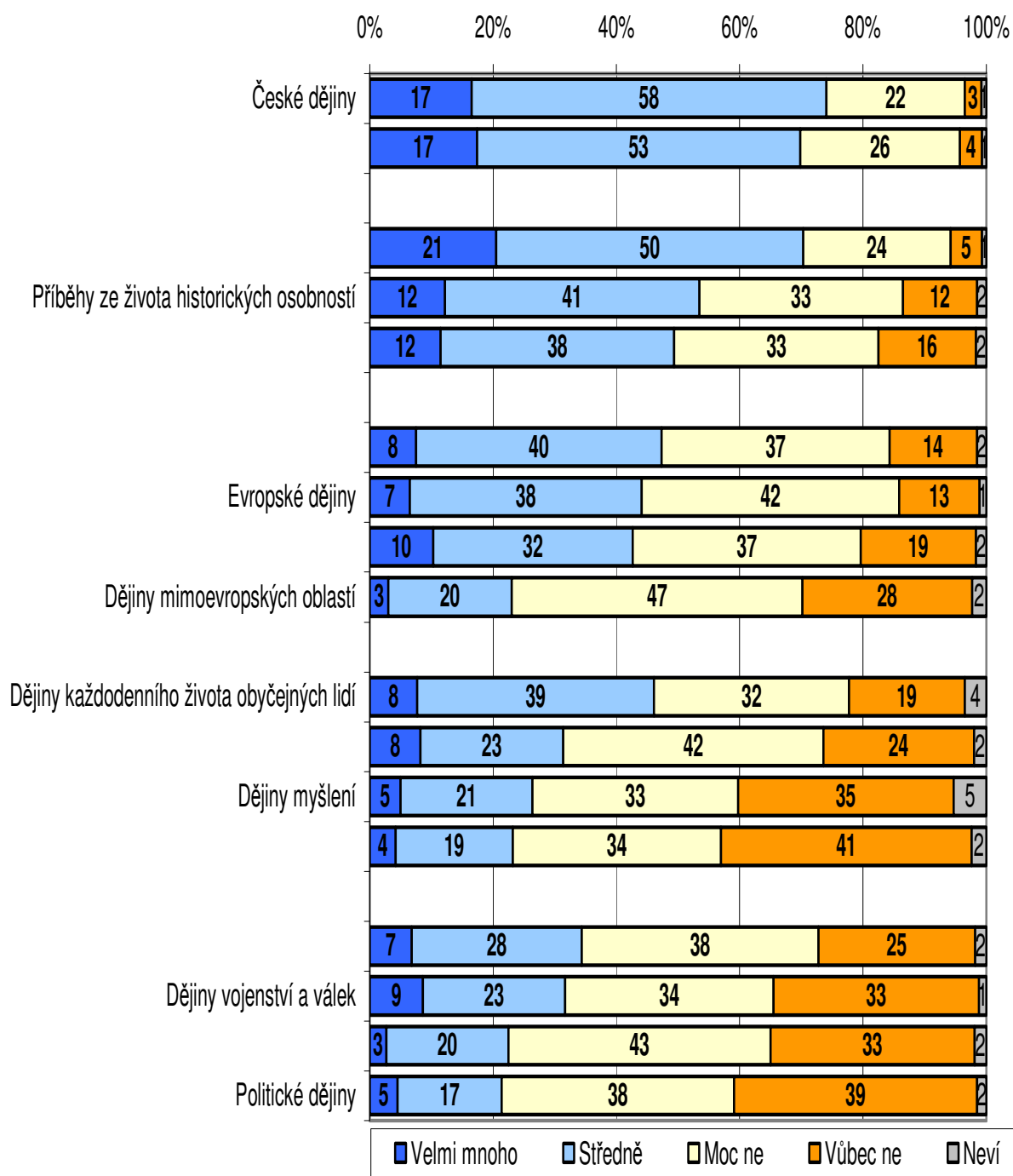
Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

V obecné rovině poukazují získané poznatky na to, že mezi občany ČR je jen málo těch, kteří se – podle vlastních výpovědí – zajímají o historii mnoho (sotva 4 %). Necelé 4/10 se zajímají o historii středně, 4/10 málo („moc ne“); téměř 2/10 se o ni nezajímají vůbec. Častěji než ostatní vypovídají o zájmu o historii studenti, lidé s vysokoškolským vzděláním, lidé řadící sami sebe k vyšší střední třídě a praktikující věřící. Nezájem o historii je ve větší míře než u jiných částí populace rozšířen mezi lidmi se základním vzděláním. Podrobnější představu o tom, jak je zájem o historii strukturován, podává graf č. 2.

Zájem o historii je u obyvatel České republiky strukturován do několika tematických oblastí. Na prvním místě z hlediska zájmu o ně jsou to české dějiny, ať už v podobě dějin českých zemí jako celku, lokalit spojených s bydlištěm člověka, částečně sem patří i oblast historických pamětihodností. Oblast, zaznamenávající celkově druhý nejvyšší zájem se týká spíše dílčích historických zajímavostí, událostí nebo míst a obsahuje tak příběhy ze života slavných lidí, mýty, legendy, pověsti, ale také již zmíněný zájem o historické památky jako jsou hrady nebo zámky. Do třetí nejvyhledávanější skupiny historických informací patří ty, které jsou současnému českému člověku nějakým způsobem vzdáleny; a to ať už zeměpisně (světové nebo evropské dějiny, dějiny mimoevropských civilizací) nebo časově (dějiny dávných civilizací). Konečně, na posledních dvou místech z hlediska zájmu českých obyvatel jsou dvě specifické oblasti, z nichž jednu bychom mohli s jistotou mírou volnosti označit jako dějiny kulturního vývoje (každodennost, umění, myšlení, náboženství) a druhou jako dějiny civilizačního vývoje (věda, technika, vojenství, války, hospodářské a politické dějiny).

Podrobnější analýza dat ukazuje, že častěji než jiní uvádějí u většiny položek zájem o jednotlivé oblasti historie studenti. Vysokoškolsky vzdělaní projevují ve větší míře než ostatní zájem o české dějiny, evropské dějiny, světové dějiny a také o památky. Lidé starší 60 let se více zajímají o české dějiny a o regionální dějiny. Dějinami vojenství a válek jsou přitahováni mnohem více muži než ženy.

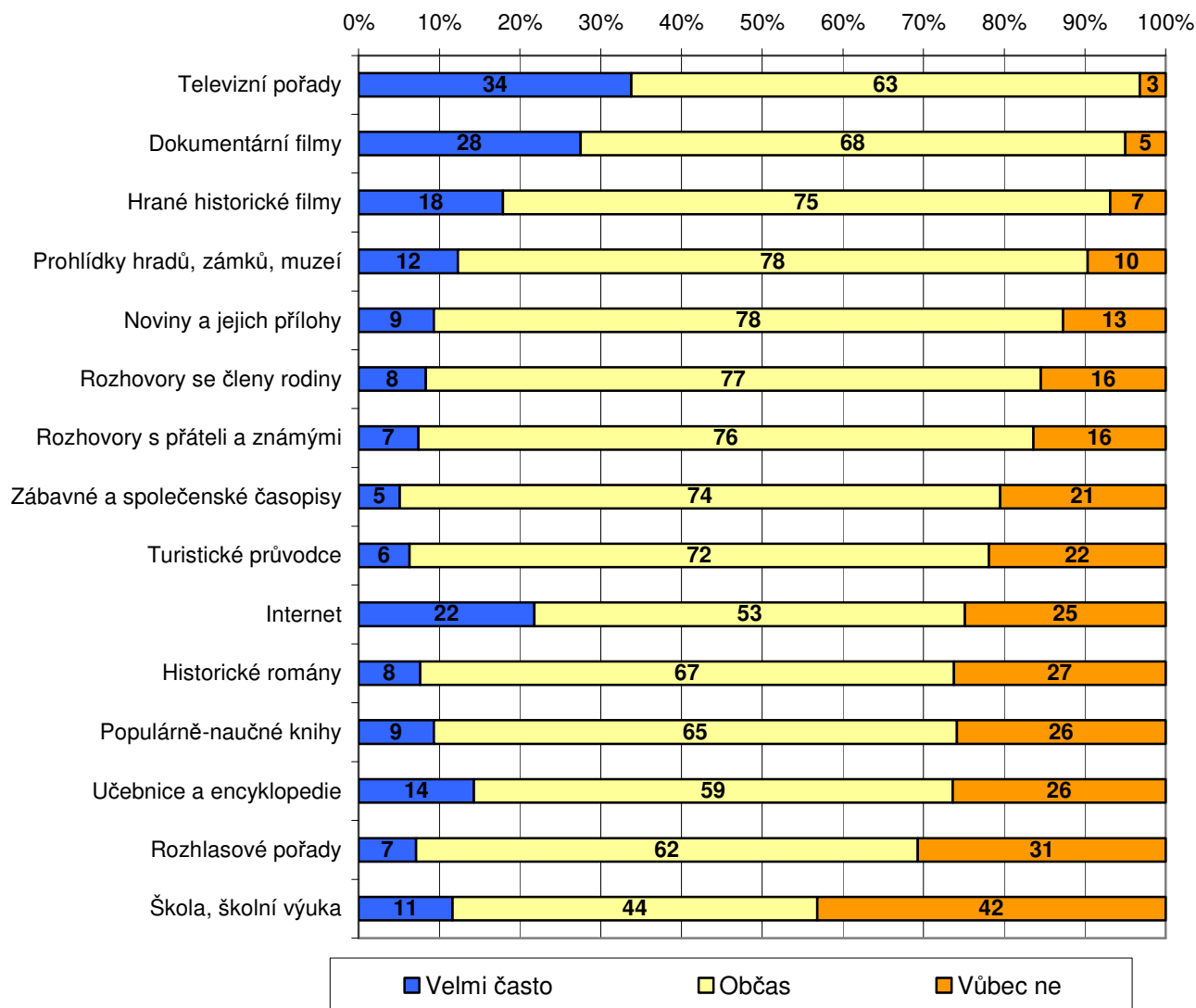
Graf 2: Zájem obyvatel o jednotlivé tematické oblasti dějin

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071, popis struktury založen na výsledcích explorační faktorové analýzy¹⁰.

Graf 3: Zdroje, z nichž občané získávají informace o historii

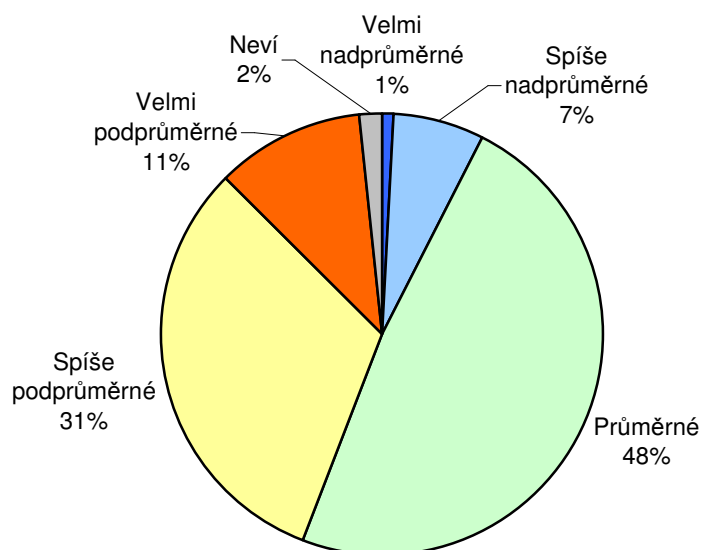

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

Graf č. 3 dokládá, že k nejčastěji využívaným zdrojům informací o historii patří televizní pořady a dokumentární filmy, nejméně využívanými jsou z předložené nabídky rozhlasové pořady, populárně naučné knihy a historické romány. Specifické postavení mezi zdroji zaujímá internet, který jako zdroj informací o historii sice není velkou skupinou obyvatel využíván vůbec (obvykle lidé ve starším věku, kteří obecně internet využívají v menší míře), na druhé straně je však podobně velkou skupinou využíván velmi často (zde naopak zejména mladšími lidmi, pracujícími s internetem obecně více). Poněkud specifické postavení mají mezi ostatními položkami také možnosti získávání informací v rámci školní výuky, která z pochopitelných důvodů zaznamenává nízký zájem v rámci celého souboru dotázaných, mezi studenty a také mezi vysokoškolsky vzdělanými je však tato možnost samozřejmě zmiňována podstatně častěji. Podobný model s výraznějším zastoupením studentů a lidí s vyšším vzděláním pak z analogických důvodů platí také pro zdroj v podobě učebnic a encyklopedií. Kromě uvedeného lze z výsledků analýz také vyzorovat, že studenti, častěji než ostatní, čerpají informace nejen z internetu, školy, učebnic nebo encyklopedií, nýbrž také z rozhovorů se členy rodiny. Naopak pro lidi ve věku nad 60 let představuje ve větší míře než pro jiné hlavní informační zdroj televize. Vysokoškolsky vzdělaní častěji než ostatní získávají informace z internetu, školní výuky, novin, populárně-naučných knih, rozhovory s rodinnými příslušníky a rozhlasových pořadů.

Graf 4: Hodnocení vlastní znalosti historie

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

Jak celkově hodnotí občané ČR své znalosti historie ukazuje graf č. 4. Jako nadprůměrné označuje své znalosti historie 8 % Čechů, jako průměrné 48 %, jako podprůměrné 42 %. K těm, kteří častěji hodnotí své znalosti jako nadprůměrné patří studenti a lidé s vysokoškolským vzděláním. Jako podprůměrné naopak více než ostatní hodnotí své znalosti lidé se základním vzděláním. Dodejme, že i poznatky z realizovaných *focus groups* ukázaly, že zájem převážné většiny lidí o historii není nijak výrazný. Pokud se o dějiny zajímají, pak se spíše zaměřují na určitou dílčí oblast a jen zřídka aktivně vyhledávají informace, kterými by si své znalosti prohloubili.

Názory občanů na české národní dějiny

Významnou tematickou oblastí v rámci projektu orientovaného na výzkum historického vědomí je problematika českých národních dějin. Výzkumných poznatků k tomuto tématu není zatím v české sociologické literatuře příliš mnoho. Byl-li tento problém u nás sociology čas od času sledován, pak šlo obvykle o několik málo jednoduchých otázek, jež byly položeny v rámci výzkumu veřejného mínění.¹¹ První sondu do této problematiky provedl v prosinci r. 1946 *Československý ústav pro výzkum veřejného mínění při Ministerstvu informací ČSR* [Cantril 1951: 155]. Druhý výzkum na toto téma realizoval v r. 1968 *Ústav pro výzkum veřejného mínění při ČSAV* [Adamec 1968]. Další poznatky se pak objevují teprve až ve výzkumech provedených po roce 1989 [Mišovič 1992], zejména se jedná o zjištění *Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.* [Červenka 2006; Dimitrová 2007]. Data z uvedených výzkumů byla v jednotlivých obdobích získána pomocí otázek, jež byly pokaždé formulovány odlišným způsobem, což brání tomu, aby je bylo možné vzájemně statisticky porovnávat. Určitou komparaci přesto dovolují. Díky ní lze dospět k obecnějšímu shrnutí, které je možné vyjádřit v následujícím schematickém přehledu dominant české národní paměti, jež byly ve výzkumu veřejného mínění identifikovány [Pfeiferová, Šubrt 2009: 19].

Tabulka 1: Dominanty české národní paměti v různých obdobích novodobé historie

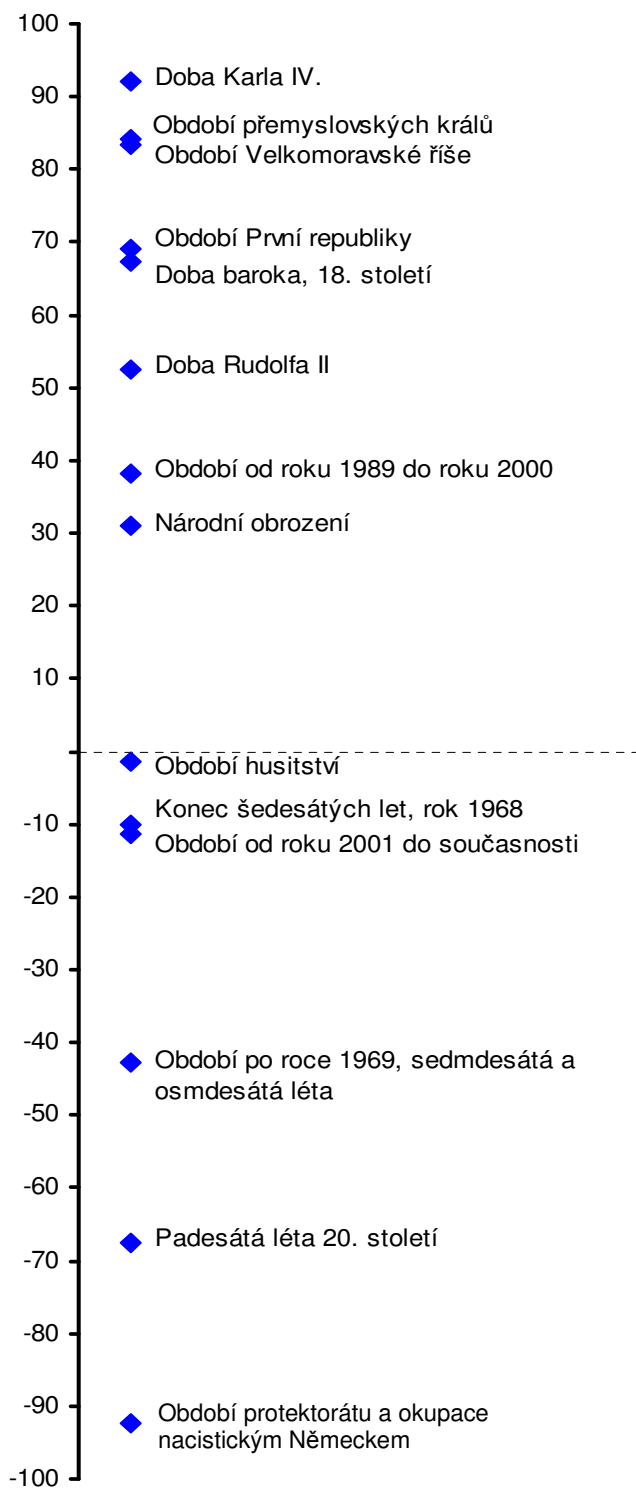
Období průzkumu	Období považované za nejvýznamnější	Období považované za druhé nejvýznamnější
První poválečná léta	Husitství	Doba Karla IV.
Konec 60. let	První Československá republika	Husitství
Po listopadu 1989	Doba Karla IV.	První Československá republika

Zdroj: [Cantril 1951; Adamec 1968; Mišovič 1992; Červenka 2006; Dimitrová 2007].

Uvedené schéma naznačuje, že veřejnost posuzuje historii prizmatem určitého dobového kontextu a vyzvedá z ní především takové jevy nebo události, které symbolizují nějaký aktuální ideál nebo hodnotu, k nimž se veřejnost toho času upíná. Krátce po skončení druhé světové války tak bylo pravděpodobně akcentováno husitství jako období, které symbolizuje bojovné odhodlání obhajovat národní zájmy a budovat novou společnost. Později v roce 1968 je to první Československá republika, která v očích veřejnosti symbolizovala svobodu a demokracii.¹² Po roce 1989 se do popředí dostává otázka našeho evropanství a s ním doba Karla IV., kdy se naše země výrazně uplatňovaly v evropském rozměru.

Také v našem výzkumu jsme se ptali na významná období naší národní historie. Získané poznatky ukazují, že převážně kladným způsobem je hodnoceno období Velkomoravské říše a přemyslovských králů, doba Karla IV., Rudolfa II., národní obrození, první republika, a z novodobé historie také období od roku 1989 do roku 2000. Záporná hodnocení převažují u protektorátu a okupace nacistickým Německem, padesátá léta 20. století, sedmdesátá a osmdesátá léta (normalizace), ale také u současnosti.

Graf 5: Hodnocení období českých dějin¹³

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR, prosinec 2009, n = 1071.

V hodnocení jednotlivých historických událostí nalzáme určité diference v názorech jednotlivých věkových a vzdělanostních skupin. Lidé starší 60 let o něco častěji než ostatní uvádějí jako období rozkvětu dobu husitství, národního obrození a období konce 60. let 20. století. Lidé s vysokoškolským vzděláním v o něco větší míře zmiňovali dobu Rudolfa II, dobu baroka, národní obrození a první republiku. Věřící častěji než nevěřící vyzvedali Velkomoravskou říši, dobu Karla IV., ale i národní obrození a první republiku. Za zmínku stojí i to, že ve vztahu k husitství a k baroku¹⁴ nebyla v názorech věřících a nevěřících shledána výraznější diference.

Dodejme ještě, že v rámci *focus groups* byla účastníkům položena bilanční otázka, zda bylo v dosavadních českých dějinách více proher či výher. Zatímco jedna (spíše menší) část účastníků skupinových diskusí se klonila na stranu výher a jako hlavní argument přitom užíla poukaz na skutečnost, že jako národ stále existujeme, nezanikli jsme a jsme ve své existenci samostatní, druhá část soudí, že v naší historii převažovaly prohry, a to především proto, že jsme jako strategicky položený malý národ byli vždy vystaveni velmocenským zájmům jiných států.

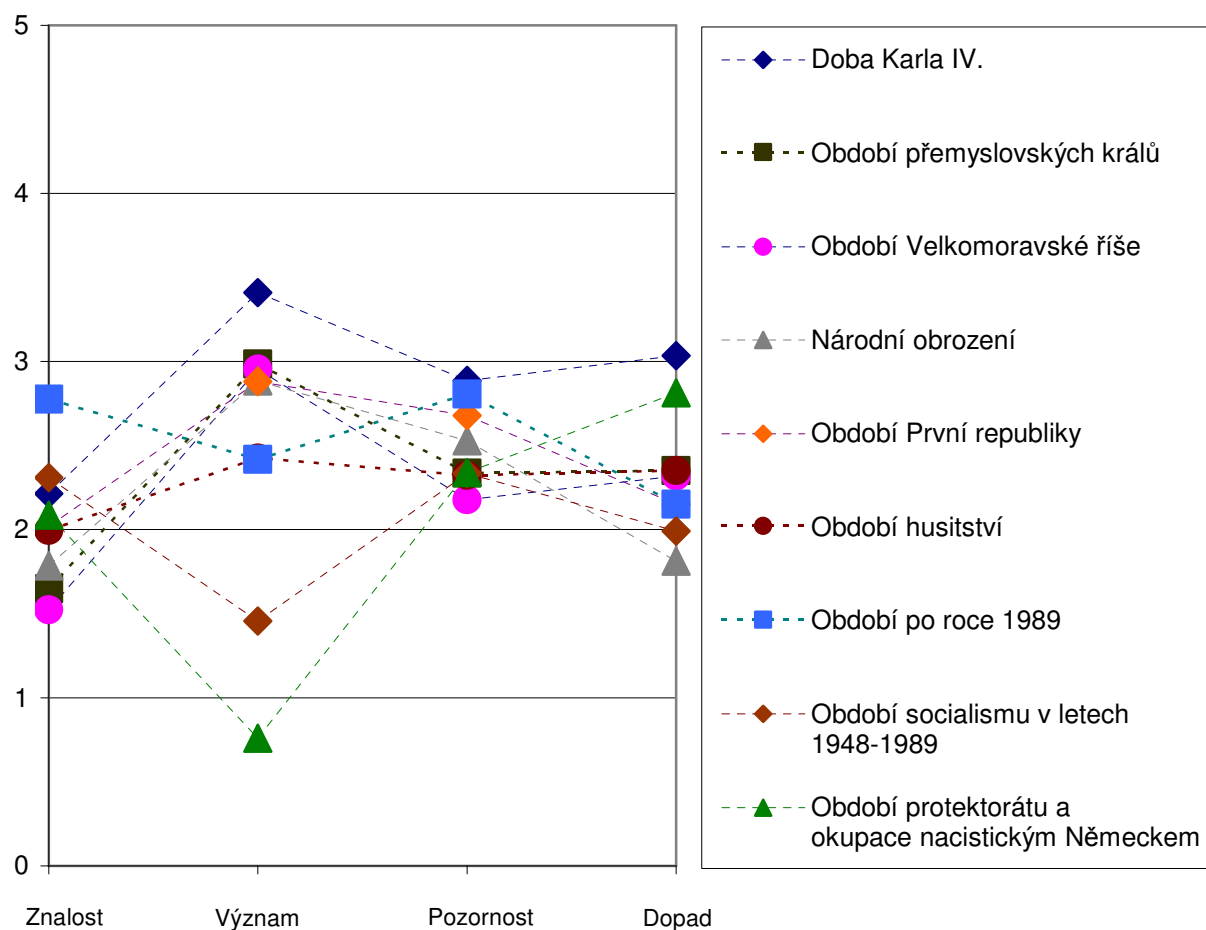
Rozdíly v nahlížení jednotlivých historických epoch

V rámci výzkumu byly některé vybrané epochy či období zkoumány poněkud detailněji a to z hlediska různých perspektiv, kterými je lze nahlížet. Na základě snahy o pokrytí celého období českých dějin, výsledků předchozích výzkumů a expertního posouzení odborníky v oblasti české historie byly mezi zkoumané epochy zařazeny: období Velkomoravské říše, období přemyslovských králů, doba Karla IV, národní obrození, období husitství, období První republiky, období socialismu v letech 1948-1989, období protektorátu a okupace nacistickým Německem, období po roce 1989.

Každá z vybraných epoch pak byla zkoumána pomocí čtyř dimenzí, tj. konkrétně z hlediska znalostí, jaké si o ní Češi přisuzují (dobré – špatné), významu, který podle nich má v českých dějinách (pozitivní – negativní), míry pozornosti, jaká je jí věnována (málo – příliš) a šíře dopadu epochy (lokální – mezinárodní).

Základní výsledky ukazují, že schopnost českých občanů diferencovat detailněji dané epochy není příliš vysoká (viz graf č. 6). O tom svědčí jednak skutečnost, že v kriteriích znalostí, pozornosti a šíře dopadu se hodnocení všech epoch pohybuje na velmi podobných úrovních, jednak to, že průměrné hodnoty zjištěné v jednotlivých dimenzích se nacházejí v těsné blízkosti neutrálního středu stupnice. Efekt soustředění je nejlépe viditelný v případě dimenze znalostí o daných historických obdobích, které jsou hodnoceny prakticky totožně i tehdy, když mezi sledovanými etapami jsou i časově velmi blízká období a dokonce doba současná. Efekt soustředění odpovědí do středních poloh škály lze vysvětlit skutečností, že střed stupnice zde zřejmě posloužil jako ukotvující bod pro odvození „optimální“ odpovědi, což je jedna z běžných strategií zodpovídání dotazů ve chvílích, kdy si respondent individuální polohou objektu na škále není jist [Vinopal 2009; Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 219].

Graf 6: Hodnocení vybraných období z různých perspektiv

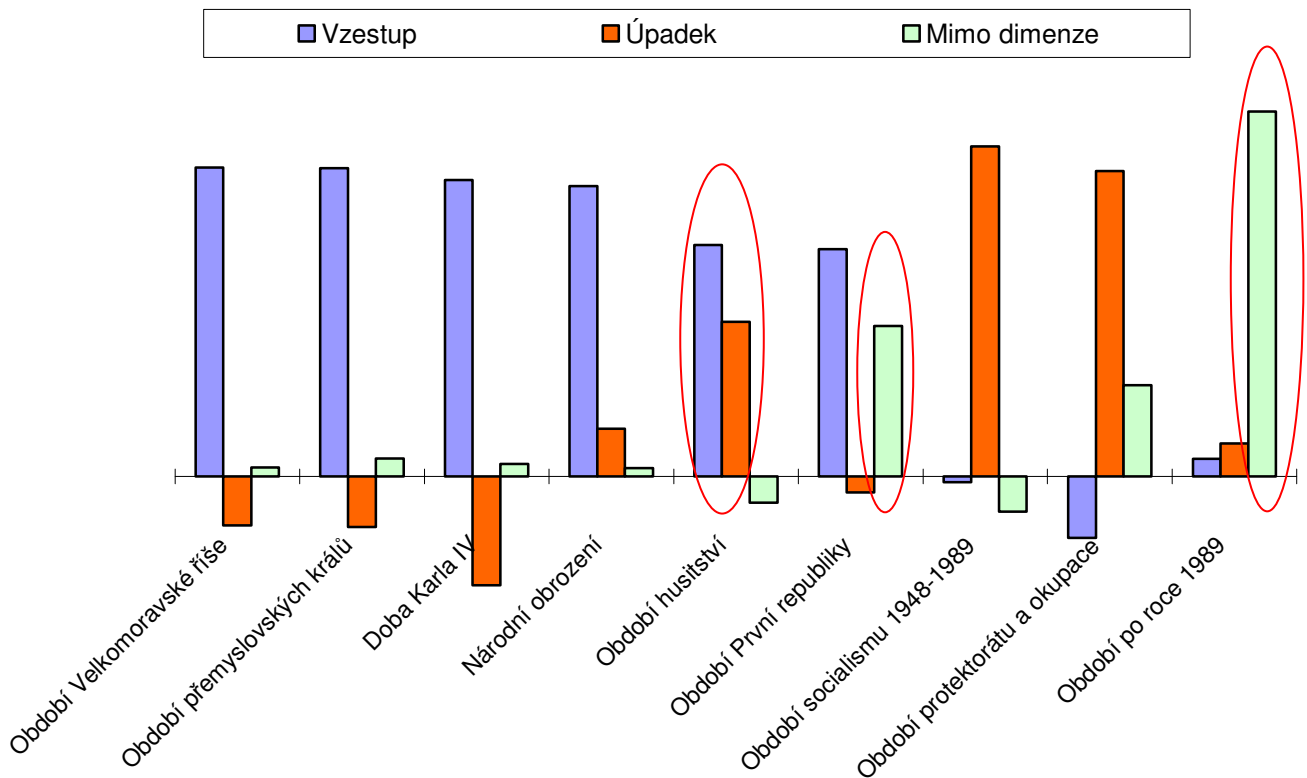
Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR, prosinec 2009, n = 1071.

Takto identifikovaný fakt nejistoty je pak podpořen i skutečností, že uvedené závěry platí pro všechny skupiny respondentů z hlediska jejich vzdělání nebo podle toho, zda se o historii zajímají či nikoli. Jediná dimenze, která epochy i v těchto podmínkách rozlišuje poměrně dobře, je tedy význam v českých dějinách. Ani v tomto hodnocení ovšem nejsou patrné rozdíly mezi různými skupinami obyvatel podle věku, vzdělání nebo zájmu o historii, což celkově nasvědčuje existenci spíše obecnějšího, nepříliš rozpracovaného pohledu obyvatel České republiky na dějiny.

Lze očekávat, že za hodnocením jednotlivých epoch stojí obecnější společné jmenovatele, pomocí nichž lidé svůj pohled na konkrétní etapy dějin systematizují a organizují. Jak již bylo ukázáno, z dimenzí, které byly sledovány v rámci výzkumu, jsou příslušníci současné české společnosti k rozlišení epoch schopni použít prakticky pouze dimenzi hodnocení jejich pozitivního nebo negativního významu v českých dějinách. Ačkoli z hlediska této dimenze je obraz českých dějin poměrně jednoznačný a univerzálně sdílený (období jsou poměrně jednoznačně rozdělena a všeobecně vnímána buď jako období vzestupu, nebo jako období pádu), evidentně to neplatí úplně o všech historických etapách či epizodách (viz graf č. 7). V omezených možnostech výzkumu se to projevilo v případě 1. republiky, současné doby a éry husitství. Jak je patrné z výsledků explorační faktorové analýzy, která má schopnost právě skryté obecnější dimenze za posuzování jednotlivých případů odhalit, současné období do schématu hodnocení významu pro české dějiny nezapadá vůbec, období 1. republiky částečně a éra husitství pak na rozdíl od ostatních zkoumaných epoch není českou veřejností vnímána jednoznačně jako pozitivní nebo negativní.

Graf 7: Hodnocení významu vybraných historických období v českých dějinách

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Pozitivní role dimenze je znázorněna v oblasti nad osou, výška sloupce pod osou znázorňuje negativní pól dané dimenze; tzn., že např. Doba Karla IV. je jednak výrazně vnímána jako období vzestupu, jednak je poměrně silně vnímána jako opak úpadku. Údaje za ČR, prosinec 2009, n = 1071, údaje odpovídají výsledkům explorační faktorové analýzy¹⁵.

V případě současnosti lze usuzovat, že lidé ji nenahlížejí prizmatem umožňujícím její hodnocení po vzoru historických epoch. Z podstaty věci je zřejmě současnost právě a jen současností a hodnocení jejího významu v českých dějinách je irelevantní, protože součástí dějin ještě není. V případě období 1. republiky pak možná hraje roli fakt diskontinuity ve znalostech tohoto období, tedy skutečnost, že některé generace o něm mají v důsledku potlačování otevřených informací ve druhé polovině 20. století jen velmi malé znalosti. To lze vysoudit ze skutečnosti, že zmíněný fakt o první republice se týká zejména věkových kategorií 30-60 let. Mladší (18-29) a naopak i lidé starší (60+) - tj. ti, kteří se o ní již dozvěděli jako o „běžném“ historickém období v hodinách dějepisu, a ti, kteří si mnoho informací o ní ještě mohou pamatovat z vyprávění svých současníků - mají 1. republiku jednoznačně mezi pozitivními etapami.

Dvojaké vnímání husitství v současné společnosti pak ve skutečnosti konvenuje zjištěním dalších podobných výzkumů i dlouhodobému vývoji vnímání husitství v české společnosti [Pfeiferová, Šubrt 2009]. Husitství některými aspekty spadá do kategorie těch období, které lze považovat za slavné okamžiky českých dějin, z hlediska jiných aspektů je českou veřejností vnímáno současně také jako období s negativním významem. Mezi ostatními, velmi jednoznačně společensky vnímanými epochami tak husitství zaujímá zřetelně kontroverzní postavení, byť nelze předpokládat, že by v současnosti existovala nějaká silná společenská poptávka po jejím řešení po vzoru diskusí o významu husitství v rámci sporu o smysl českých dějin ze začátku 20. století.

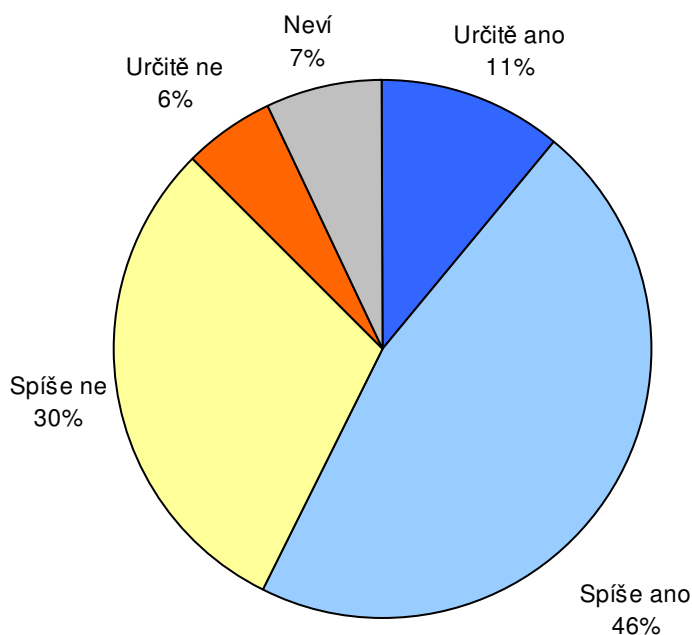
Dvojaké vnímání husitství přitom není z hlediska významu v českých dějinách univerzální napříč celou společností (na rozdíl od všeobecně sdíleného hodnocení ostatních epoch). Zřejmě v návaznosti na to, jak se proměňovala historická interpretace husitství v posledním století, se také mění jeho percepce veřejností. Tyto proměny lze zprostředkovaně vysledovat z rozdílů ve strukturaci historických etap u lidí v různých věkových skupinách, které si své hodnocení husitství vytvářely

v odlišných dobách. Vedle pozitivních aspektů nazírají husitství částečně také negativní optikou zejména lidé ve věku nad 45 let, pro lidi ve středním a mladším věku (18-44 let) husitství jednoznačně spadá mezi pozitivní etapy českých dějin a vnímání negativních aspektů u nich zřetelné není.

Vztah Čechů k historii

Souhrnným způsobem se vztah Čechů k historii projevuje v tom, jak jsou nebo nejsou hrdí na své dějiny a co soudí o potřebě připomínat si význam našich státních svátků. Hrdost na minulost pociťuje 57 % Čechů, nepociťuje ji 36 % (neví 7 %).

Graf 8: Hrdost občanů na minulost českého národa¹⁶

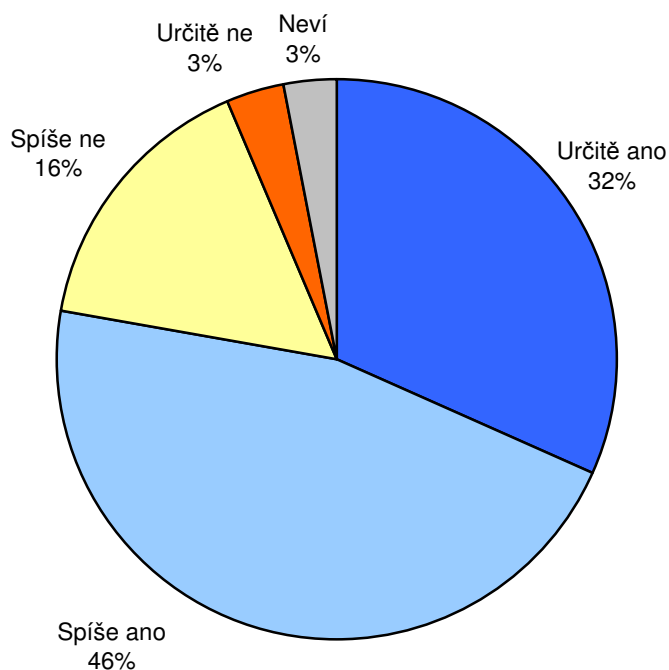
Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

Výraznější hrdost na naše národní dějiny pociťují studenti, lidé s vysokoškolským vzděláním a lidé starší 60 let. Navíc lze poznamenat, že ve vztahu k přítomnosti pociťuje hrdost podstatně méně lidí než ve vztahu k minulosti (jestliže minulost naplňuje hrdostí celkem 57 % občanů, pak přítomnost naplňuje hrdostí pouze 21 %). Nejmenší míru hrdosti na minulost i přítomnost pociťují lidé se základním vzděláním.

Připomínat si význam našich státních svátků považuje za důležité 78 % („určitě ano“ 32 %, „spíše ano“ 46 %), za nedůležité to má 19 % („spíše ne“ 16 %, „určitě ne“ 3 %); neví 3 %. V této souvislosti lze poznamenat, že poznatky z realizovaných *focus groups* ukazují, že mnozí kriticky poukazují na to, že pro velkou část (zejména mladých) lidí nejsou státní svátky ničím jiným než jedním dnem volna a oni často ani neví, jaký je jejich historický obsah a proč by měly být připomínány.

Graf 9: Názor na důležitost připomínání státních svátků¹⁷

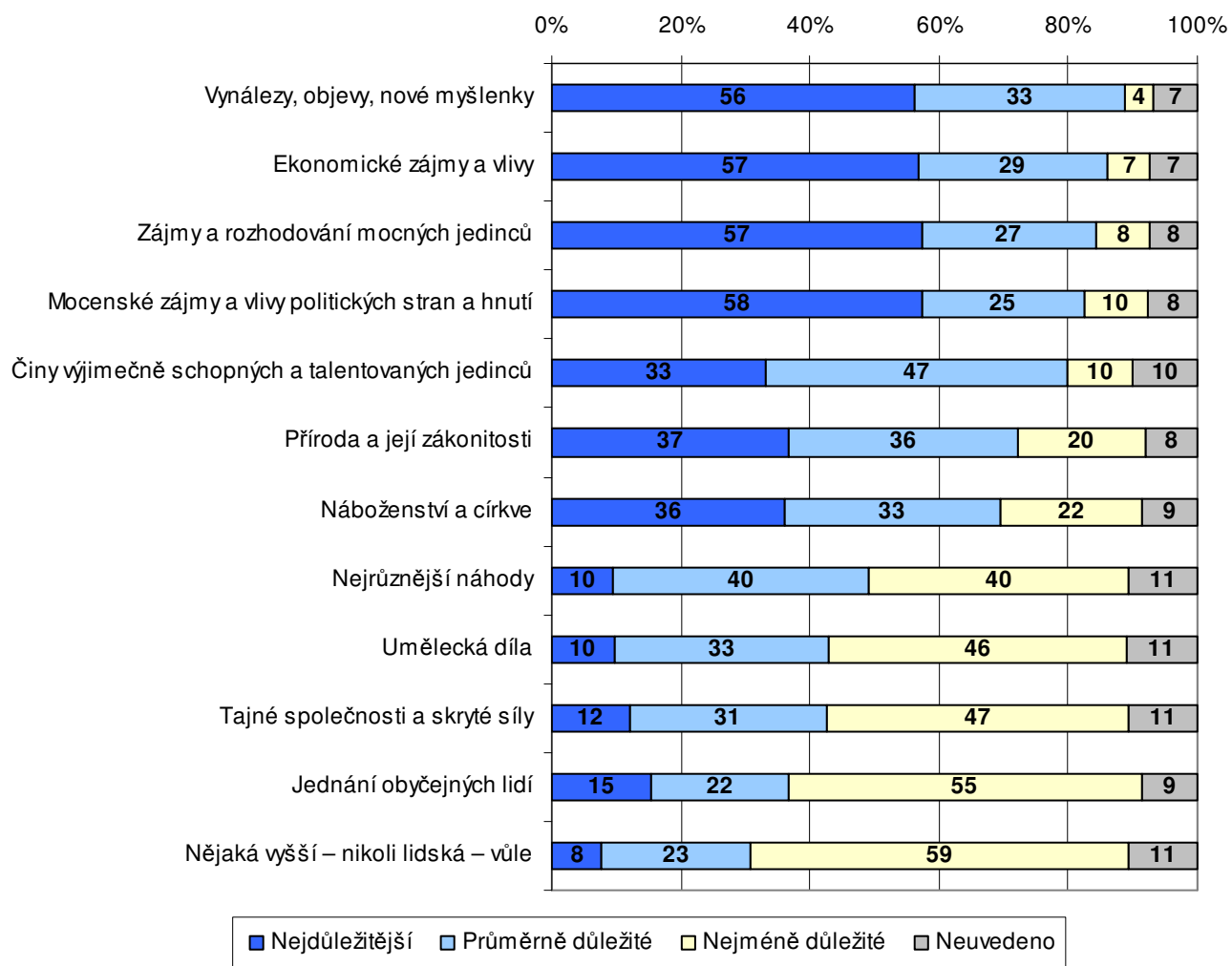
Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

K obecným aspektům historického vědomí obyvatel ČR

Jako součást historického vědomí nahlížíme v realizovaném výzkumu mj. i představy lidí o tom, které síly ovlivňují historii, a jakou celkovou podobu průběh dějin má. Proto i takto zaměřené otázky se staly předmětem našeho zkoumání. Z *focus groups*, které proběhly v roce 2009, víme, že s hlubší reflexí historických procesů se obvykle u zástupců obecné populace nesetkáváme. Při diskuzích na toto téma se často objevovala představa, podle které je průběh dějin vnímán jako zákonitý s určitými prvky nahodilosti. Relativně často se objevil názor, že všechny události spolu souvisí, navazují na sebe, nedá se ovšem říci, že by k něčemu směřovaly.

Graf 10: Názory občanů na důležitost sil, které ovlivňují průběh dějin

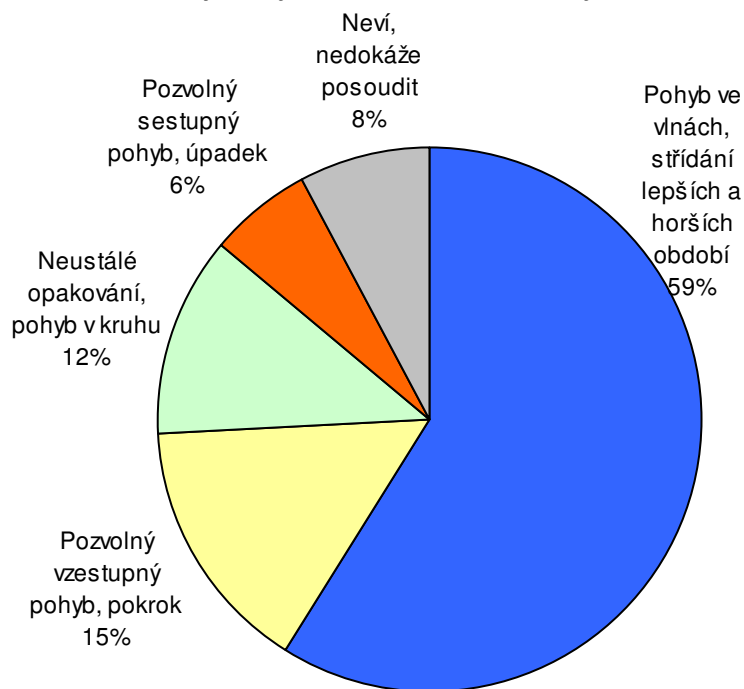

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

Poznatky obsažené v grafu č. 10 ukazují, že lidé přisuzují největší vliv na průběh dějin mocenským zájmům a politickým vlivům; zájmům a rozhodování mocných jedinců; vynálezům a objevům; ekonomickým zájmům a vlivům. Na druhé straně nejslabší vliv na průběh dějin má podle české veřejnosti vyšší vůle, jednání obyčejných lidí, tajné společnosti a skryté síly oblast umění a náhoda. Určité diference v názorech na tuto otázku byly zaznamenány u lidí nad 60 let, kteří méně často přisuzují význam jednání obyčejných lidí a naopak o něco častěji než ostatní hovoří o důležitosti mocenských a politických vlivů, mocných jedinců, náboženství a církvi. Vliv náboženství a církve častěji zdůrazňují také vysokoškolsky vzdělání.

Graf 11: Průběh lidských dějin ve vnímání české veřejnosti¹⁸

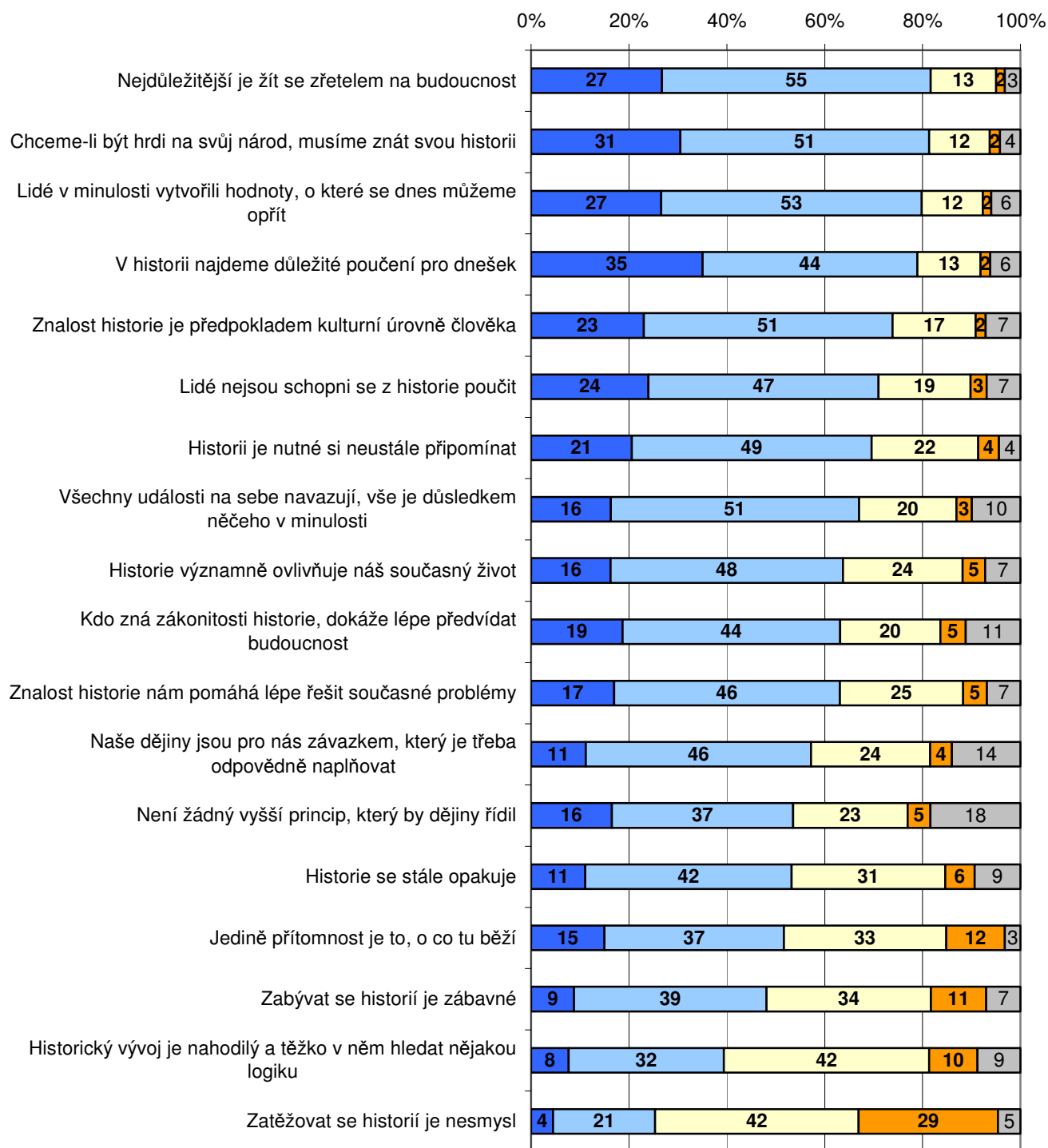

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

Co se týče samotného způsobu průběhu lidských dějin, nadpoloviční většina dotázaných si jej spojuje s obrazem pohybu ve vlnách, kdy se lepší období střídají s horšími. Pouze pro 15 % mají dějiny charakter pozvolného vzestupného pohybu ve směru pokroku. Ani z hlediska věku, ani z hlediska vzdělání nebyla výraznější diference v názorech dotázaných zaznamenána.

Graf 12: Názory na historii a její význam¹⁹

■ Rozhodně souhlasím   ■ Spíše souhlasím   ■ Spíše nesouhlasím   ■ Rozhodně nesouhlasím   ■ Neví

Zdroj: Výzkum Aktér 2009.

Pozn.: Údaje za ČR v %, prosinec 2009, n = 1071.

Důležitý aspekt historického vědomí představuje to, jaký význam přikládají lidé historii z perspektivy jejich současného a budoucího života. Získané odpovědi ukazují, že převážná část občanů vyzvedá význam minulosti, ale zejména také budoucnosti. Historie podle nich ovlivňuje v mnoha směrech naši přítomnost i budoucnost. Je významná z hlediska národní identity, představuje zdroj hodnot, o které se lze opřít, a lze v ní nalézt poučení pro dnešek. Historie je předpokladem kulturní úrovně a je nutné si ji neustále připomínat. Podle převažujícího názoru ovšem lidé nejsou schopni se z historie poučit.

Z hlediska povahy historického vědomí lze souhrnnou analýzou celé sady výroků identifikovat tři významné typy pojetí, organizující postoje lidí k minulosti, které se pak odrážejí ve třech obecnějších názorových proudech. První z nich lze souhrnně označit jako přístup pozitivní afirmace, v druhém případě lze hovořit o přístupu noeticko-instrumentalistickém, třetí případ představuje pojetí historického nihilismu.

Postoj pozitivní afirmace reprezentují zejména výroky, které přisuzují historickému vědomí důležitou hodnotu v tom smyslu, že představuje významnou součást kulturního dědictví, které jsme obdrželi od předchozích generací a je naší povinností postarat se o jeho zachování. Charakteristické jsou zde výroky typu: „Znalost historie je předpokladem kulturní úrovně člověka.“ „Lidé v minulosti vytvořili hodnoty, o které se dnes můžeme opřít.“ „Chceme-li být hrdi na svůj národ, musíme znát svou historii.“ „V historii najdeme důležité poučení pro dnešek.“

Přístup noeticko-instrumentalistický lze souhrnným způsobem charakterizovat jako tendenci vidět v historii logický proces a historické vědomí pak vnímat jako důležité vědění, které je významné tak říkajíc z praktických důvodů a které lze instrumentálně využívat – s určitou nadsázkou – jako jakési *know-how*. Uvedené pojetí se realizuje v odpovědích na výroky typu: „Historie se stále opakuje.“ „Všechny události na sebe navazují, vše je důsledkem něčeho v minulosti.“ „Historie významně ovlivňuje náš současný život.“ „Kdo zná zákonitosti historie, dokáže lépe předvídat budoucnost.“ „Znalost historie nám pomáhá řešit současné problémy.“

Jestliže první dva postoje představují pozitivní orientace ve vztahu k dějinám a historickému vědomí, třetí – který označujeme jako přístup historického nihilismu – představuje tendenci opačnou, tendenci pro níž je typické odmítání či zpochybnování jejich významu. Je reprezentován zejména výroky typu: „Historický vývoj je nahodilý a těžko v něm hledat nějakou logiku.“ „Jedině přítomnost je to, o co tu běží.“ „Zatěžovat se historií nemá smysl.“ „Nejdůležitější je žít se zřetelem na budoucnost.“

Ačkoli mezi základními skupinami jako jsou muži a ženy nebo různé věkové skupiny nejsou patrné významné rozdíly v tom, jaký pohled na historii jejich zástupci chovají, každé ze tří pojetí vykazuje poněkud odlišné fungování v souvislosti se vzděláním a zájmem o historii jako takovou. Jak první analýzy dat ukazují, noeticko-instrumentalistický přístup je ve velmi podobné míře zastáván všemi vzdělanostními skupinami i lidmi s různou úrovní znalostí nebo zájmu o historii. Rozdíly se však již objeví u dvou dalších pojetí, když pozitivně afirmativní přístup k dějinám a historickému vědomí narůstá společně se vzděláním, zájmem o historii a jejími znalostmi; a naopak, s poklesem zájmu a znalostí o historii, a tedy také ruku v ruce s nižším vzděláním, se lidé stále více přiklánějí k historicko-nihilistickému pojetí.²⁰

Závěr

Na základě výsledků výzkumu z konce roku 2009 můžeme konstatovat, že v obecné rovině občané ČR připisují dějinám z řady důvodů poměrně značný význam, ovšem zároveň – možná poněkud paradoxně – hodnotí své znalosti historie jako průměrné či dokonce podprůměrné a výrazně ani neusilují o jejich zlepšení. Jejich nepřilíhající zájem o dějiny má namnoze selektivní charakter a týká se především českých dějin a je orientován zejména na památky, určitý region, slavné osobnosti, legendy a pověsti. Hlavním zdrojem informací o historii je pak pro většinu občanů televize.

Největší vliv na průběh dějin je přisuzován mocenskému působení a politickým zájmům, rozhodování mocných jedinců, vynálezům, objevům a také ekonomickým silám. Nadpoloviční většina občanů si průběh dějin spojuje s obrazem vln, v nichž se střídají lepší a horší období. Z hlediska

významu v českých dějinách je pozitivně hodnoceno zejména období Velkomoravské říše, přemyslovských králů, národní obrození a první republika. Negativně naproti tomu především protektorát a okupace, 50. léta 20. století a období normalizace.

Přestože celkově pociťuje v souvislosti s minulostí českého národa většina obyvatel hrdost, výsledky signalizují, že vnímání českých dějin současnou společností má spíše obecnější charakter, nikoli podobu hlubší obeznámenosti, nebo zájmu. Veřejnost vnímá českou historii zřejmě spíše jako jeden celek, kontinuální proces, který lze jednoduše na základě aktuálních dojmů popsat jako období vzestupů nebo pádů. Schopnost detailněji diferencovat jednotlivá období českých dějin však v historické vědomí obyvatel příliš rozvinutá není.

Ačkoli z prezentovaných výsledků první fáze projektu není ještě možné vyvozovat celkové závěry o povaze historického vědomí obyvatel České republiky, uvedené deskriptivní poznatky již mnohé z jeho charakteristik naznačují. Kromě toho, že přinášejí aktuální snímek o stavu české společnosti na konci první dekády 20. století z hlediska přístupu jejích příslušníků k vlastní historii, nabízejí zejména podklad pro další uvažování o povaze a vývoji jejich historického vědomí a tedy také důležité náměty pro orientaci dalšího bádání.

Literatura

Adamec, Čeněk. 1968. *Vztah Čechů a Slováků k dějinám*. Praha: Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV.

Berger, Peter L., Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Cantril, Hadley (ed.). 1951. *Public Opinion 1935-1946*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Červenka, Jan. 2006. *Osobnosti a události českých dějin očima veřejného mínění*. Zpráva z výzkumu CVVM Naše společnost prosinec 2005 (v05-12) [online]. Vydáno 11. 12. 2006. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. [cit. 9. 8. 2010].
Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100556s_ov60201.pdf>.

Dimitrová, Michaela. 2007. *Významné osobnosti a události české historie*. Zpráva z výzkumu CVVM Naše společnost říjen 2007 (v07-10) [online]. Vydáno 11. 12. 2007. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. [cit. 9. 8. 2010].
Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100733s_ov71211.pdf>.

Halbwachs, Maurice. 1925. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Alcan.

Halbwachs, Maurice. 1941. *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte: étude de mémoire collective*. Paris: PUF.

Halbwachs, Maurice. 1950. *La mémoire collective*. Paris: PUF.

Hervieu-Léger, Danièle. 1993. *La Religion pour Mémoire*. Paris: Le Cerf.

Lavabre, Marie-Claire. 2005. „Užívání a zneužívání pojmu paměť“. *Biograf: Časopis pro biografickou a reflexivní sociologii* 37: 57 – 67.

Laville, Christian. 2004. „Historical Consciousness and Historical Education: What to Expect from the First for the Second“. Pp. 165-182 in Peter Seixas (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press.

Le Goff, Jacques. 1992. *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.

Mišovič, Ján. 1992. *Pohled veřejnosti ČR a SR na národní historii*. Informace z výzkumu IVVM září 1992 (v92-09). Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění. Federální statistický úřad.

Namer, Gérard. 1987. *Mémoire et Société*. Paris: Méridiens Klincksieck.

Nora, Pierre. 1996. „Mezi pamětí a historií: problematika míst“. *Cahiers du CEFRES* 10: 39 – 64.

Pfeiferová, Štěpánka, Jiří Šubrt. 2009. „Veřejné mínění o problematice českých dějin“. *Naše společnost* 7 (2): 16-22.

Ricœur, Paul. 2004. *Gedächtnis, Geschichte, Vergessen*. München: Wilhelm Fink Verlag.

Naše společnost, časopis Centra pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Šubrt, Jiří, Jiří Vinopal. 2010. „K otázce historického vědomí obyvatel České republiky“. *Naše společnost* 8 (1): 9-20.

Rüsen, Jörn. 2004. „Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development“. Pp. 63-85 in Peter Seixas (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press.

Seixas, Peter. 2004. „Introduction“. Pp. 3-24 in Peter Seixas (ed.) *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press.

Straub, Jürgen. 2005. „Telling Stories, Making History: Toward a Narrative Psychology of the Historical Construction of Meaning“. Pp. 44-99 in Jürgen Straub (ed.). *Narration, Identity, and Historical Consciousness*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn, Norbert Schwarz (eds.). 1996. *Thinking About Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.

Vinopal, Jiří. 2009. „Situace standardizovaného dotazování z hlediska kognitivních přístupů“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 45 (2): 397-420.

Jiří Šubrt přednáší sociologii na Fakultě humanitních studií a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od r. 2009 vede na FHS UK oddělení Historické sociologie. Je autorem nebo spoluautorem několika knižních publikací (v českém jazyce): Civilizační teorie Norberta Eliase (1996), Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie (2001), Čas a společnost (2003), Historická sociologie (2007, editor), Soudobá sociologie I., II., III. a IV. (2007, 2008, 2010 spolu s kolektivem) aj. Lze jej kontaktovat na adrese: jiri.subrt@ff.cuni.cz.

Jiří Vinopal pracuje jako metodolog a vedoucí v oddělení Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a přednáší metodologii sociologického výzkumu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Je autorem publikací: Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace (2008), Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace (2006), Standardizované dotazování: komunikační a kognitivní aspekty (2006) aj. Lze jej kontaktovat na adrese: jiri.vinopal@soc.cas.cz.

Poznámky

¹ Stať byla zpracována v rámci řešení projektu GAČR 403/09/0862 „Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky“. Text vychází z dat získaných v rámci výzkumu „Aktér 2009“, jedné z etap týmového projektu „Aktéři, rizika a důvěra ve společnosti“, který je součástí výzkumného záměru FSV a FF UK v Praze „Rozvoj české společnosti v Evropské unii: výzvy a rizika“.

² Projekt je celkově řešen ve třech etapách. V r. 2009 byla za účelem získání prvních orientačních poznatků uspořádána kvalitativní metodologické šetření metodou focus groups a byl proveden deskriptivní dotazníkový průzkum obecných témat souvisejících s historickým vědomím obyvatel České republiky. Výsledky této fáze jsou, kromě dílčích meritorních poznatků prezentovaných v této stati a v článku Pfeiferové a Šubrtů [2009: 19-22], využity pro přípravu dotazníku druhé fáze výzkumu v roce 2010. Ve třetím roce pak bude pro potřeby interpretace získaných dat a doplnění zjištěných poznatků znovu využita kvalitativní metodologie focus groups.

³ Během roku 2009 proběhlo 13 focus groups se zástupci obecné populace a čtyři s učiteli dějepisu.

⁴ Průzkum proběhl v rámci dotazníkového šetření Katedry sociologie FF UK v Praze „Aktér 2009“, jeho terénní fázi zajistila agentura STEM. Výzkum proběhnul v době od 13. do 21. prosince 2009, výběrový soubor 1071 dotázaných reprezentujících populaci ČR ve věku od 18 do 65 let byl vytvořen kvótní procedurou.

⁵ Teorii historického vědomí rozvíjí v soudobých humanitních vědách Jörn Rüsen [2004], Peter Seixas [2004], Jürgen Straub [2005], Christian Laville [2004] aj. V rámci české historické vědy používají tento pojem J. Křen, M. Hroch, Z. Beneš a mnozí další. Koncept kolektivní paměti, jehož autorem je Maurice Halbwachs [1925; 1941; 1950], je dnes rozvíjen především zásluhou francouzských badatelů, ke kterým patří Jacques Le Goff [1992], Gérard Namer [1987], Pierre Nora [1996], Danièle Hervieu-Léger [1993], Paul Ricoeur [2004], Marie-Claire Lavabre [2005] ad.

⁶ Tyto diskuse zatím u nás nevedly (pomineme-li texty publikované před r. 1989) k reprezentativním publikačním výstupům, v nichž by bylo možné najít pokus o přesnější vymezení pojmu historické vědomí, na který by bylo možné na tomto místě odkázat. Stopy těchto diskusí lze nicméně zaznamenat na nejrůznějších domácích webových stránkách, dáme-li do vyhledavače výraz „historické vědomí“.

⁷ Vedle uvedených komponent můžeme uvažovat i o dalších vlivech (rodina, škola, náboženství, umění, média atd.), jejich působení lze nicméně převést na výše zmíněné komponenty, neboť jejich prostřednictvím se šíří vědění mající charakter prožitých historické zkušenosti, ideologie, odborných či vědeckých poznatků a kolektivní paměti.

⁸ Tento náš přístup k historickému vědomí se programově hlásí ke koncepci sociologie vědění, a to v jejím širokém pojetí zformulovaném Peterem L. Bergerem a Thomasem Luckmannem [1999: 21], podle něhož má sociologie vědění zahrnovat vše, co je ve společnosti za vědění považováno. V našem případě nejde ani tak o velké soustavy vědění, představované náboženstvím, ideologiemi, utopiemi, umění či vědou, jako právě to vědění, resp. to historické vědomí, kterým disponují „obyčejní lidé“ jako aktéři každodenního sociálního života.

⁹ Otázka zněla: Řekl(a) byste, že Vy sám/sama se o historii zajímáte: velmi mnoho, středně, moc ne, vůbec ne.

¹⁰ Principal Component Analysis, rotace Varimax, vyčerpáná variance: 69,9 %, min. eigenvalue: 0,91.

¹¹ Podrobný přehled poznatků z výzkumů realizovaných v letech 1946 a 1968 přináší článek „Veřejné mínění o problematice českých dějin“ [Pfeiferová, Šubrt 2009: 16-19].

¹² První Čs. republika v odpovědích respondentů v r. 1946 ještě příliš často uváděna nebyla. Patrně i z toho důvodu, že v živé paměti byly ještě vzpomínky na hospodářskou krizi 30. let a především na konec republiky v r. 1938, spojený s přijetím mnichovského diktátu.

¹³ Graf byl zkonstruován na základě poznatků, které přinesla baterie otázek, v níž byly jednotlivé historické události hodnoceny na čtyřbodové škále („rozhodně rozkvět“, „spíše rozkvět“, „spíše úpadek“, „rozhodně úpadek“). Hodnota indexu odpovídá převaze kladných hodnocení nad zápornými a vzniká jako prostý rozdíl mezi podíly kladných hodnocení (rozhodně rozkvět + spíše rozkvět) a záporných hodnocení (rozhodně úpadek + spíše úpadek) při vyloučení odpovědí „nevím“.

¹⁴ Poznamenejme, že v desetiletích po druhé světové válce převažoval ve vědomí lidí – pod vlivem dobových interpretací a četby Jirásky – spíše negativní obraz baroka jako období „temna“. V současné době je toto období vnímáno mnohem pozitivněji.

¹⁵ Principal Component Analysis, rotace Varimax, vyčerpáná variance: 64,7 %, min. eigenvalue: 1,0.

¹⁶ Výzkumná otázka zněla: „Řekl(a) byste, že pohled na minulost českého národa Vás celkově naplňuje hrdostí? Rozhodně ano, spíše ano, spíše ne, určitě ne“.

¹⁷ Výzkumná otázka zněla: „Je podle Vás důležité připomínat si význam našich státních svátků? Rozhodně ano, spíše ano, spíše ne, určitě ne“.

¹⁸ Výzkumná otázka zněla: Jakou podobu má podle Vás průběh lidských dějin? Vyberte, prosím, tu odpověď, která nejlépe vystihuje Váš názor.“ Nabídka odpovědí je uvedena v grafu.

¹⁹ Baterie otázek byla uvedena větou: „Přečtu Vám nyní několik výroků, které se týkají historie, a Vy mi, prosím, u každého řekněte, zda s ním souhlasíte nebo nesouhlasíte.“ Škálu odpovědí „rozhodně souhlasím“, „spíše souhlasím“, „spíše nesouhlasím“ a „rozhodně nesouhlasím“ jsme v tabulce pro větší přehlednost přetransformovali do dvou kategorií „souhlasí“ a „nesouhlasí“.

²⁰ Uvedená pojetí se v datech sady otázek na historii a její význam rýsují při využití postupů explorační faktorové analýzy. Detailní identifikace hlubších psychologických faktorů organizujících pohled na dějiny bude předmětem dalších analýz z výzkumu, v němž bude použita otázka upravená na základě uvedených indicií.